

Grzegorz Białuński

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2004, nr 1

Pruskie związki terytorialno-osadnicze w dorzeczu środkowej Łyny w XIII wieku

Prussian territorial and settlement associations in the basin of the middle Łyna in the 13th century

Preußische Territorial- und Siedlungsverhältnisse im Stromgebiet der mittleren Alle im 13. Jahrhundert

Słowa kluczowe: Łyna, osadnictwo, pruskie pole (*lauks*), Prusowie

Keywords: Łyna (river), settlement, Prussian field (*lauks*), Prussians

Schlüsselwörter: Łyna (Fluss), Besiedlung, Preußisches Feld (*lauks*), Preußen

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest przedstawienie pruskich związków terytorialno-osadniczych w okresie przedkrzyżackim na obszarze środkowej Łyny, na terenie późniejszego Olsztyna. W pierwszej kolejności została omówiona literatura dotycząca charakteru i form pruskich związków terytorialnych. Następnie została podjęta próba identyfikacji i lokalizacji tych stosunków na ww. terytorium. Zidentyfikowano czternaście pruskich pól, tzw. lauksów (najmniejszych jednostek terytorialno-osadniczych). Pamięć o nich, w zasadzie również ich nazwy pochodzą z czasów pogańskich, były one wymienione w źródłach krzyżackich z okresu kolonizacji. Później zostały omówione i zidentyfikowane związki terytorialne niższego rzędu, które występują w źródłach pod nazwą „ziemi” (łac. *terra, territorium*). Były to ziemie: Gudikus (w okolicach Sętkin, Godek i Kajn), Gunelauken (w okolicach od Barczewka po Barczewo, od Odryt i Jedzbarka po Tuławki i Tęguty) oraz Berting (w okolicach m.in. Bartąga i Gąglówek). Olsztyn najprawdopodobniej leżał w obrębie ziemi Berting. Uznano za słuszne stwierdzenie, że komornictwa z czasów krzyżackich były tworzone na ziemiach pruskich. Przykładem tego jest ziemia Berting oraz komornictwa olsztyńskie i barczewskie. Na podstawie „castrum Hirsberg” postawiono tezę, że przynajmniej na większych ziemiach znajdowały się mniejsze tereny, które odpowiadały okręgom grodowym. Na ogół każda ziemia posiadała własne centrum kultowe położone na pograniczu. Badany obszar należał do dwóch plemion – Berting i Gunelauken do Galindii (Olsztyn leżał

więc w jej obrębie), a Gudikus najprawdopodobniej do Pogezanii. Niniejsze badania, ograniczone do niewielkiego obszaru, przyniosły obiecujące efekty, należałoby je kontynuować na pozostałym obszarze. Pozwolą one na dokładniejsze niż w dotychczasowej historiografii poznanie struktury i charakteru związków terytorialnych poszczególnych plemion pruskich, jak też częściowo ich sieci osadniczej przed podbojem krzyżackim.

ABSTRACT

The aim of this paper is to present Prussian territorial and settlement associations in the pre-Teutonic Order period in the area of the middle Łyna, within the area of later Olsztyn. First, the literature on the nature and forms of Prussian territorial associations was discussed. Then, an attempt was made to identify and locate these. Fourteen Prussian fields, so-called lauks (the smallest territorial and settlement units) were identified. The memory of these, and in fact their names, derived from the pagan period, and they were mentioned in the Teutonic Order's sources during the colonisation period. Later, territorial associations of a lower order were discussed and identified, which are called "lands" (Latin: *terra, territorium*) in the sources. These were the following lands: Gudikus (in the vicinity of Stękiń, Godek and Kajny), Gunelauken (in the vicinity of Barczewko to Barczewo, from Odryt and Jadbark to Tuławki and Tęguty) and Berting (in the vicinity of Baratąg and Gągławki). Most likely, Olsztyn was situated within the land of Berting. The Teutonic Order also established bailiwicks in Prussia. An example of this is the land of Berting and the Olsztyn and Barczewo bailiwicks. On the basis of the "castrum Hirsberg", it is possible to hypothesise, at least in relation to larger lands, that smaller territories existed which related to strongholds. In general, each land had its own cult centre, located in its frontier. The studied area belonged to two tribes - Berting and Gunelauken to Galindia (Olsztyn was therefore within it), and Gudikus most likely to Pogesania. This research, limited to a small area, has shown promising results and should be extended. This will allow for a more precise understanding of the structure and character of territorial associations of the individual Prussian tribes, as well as part of their settlement network before the Teutonic Order's conquest, than in previous historiography.

Translated by Aleksander Pluskowski

ZUSAMMENFASSUNG

Das Ziel des Artikels ist es, die preußischen Territorial- und Siedlungsverhältnisse in der Zeit vor dem Deutschen Orden auf dem Gebiet der mittleren Alle [Łyna/Lahna], in der Gegend des späteren Olsztyn [Allenstein]. Zunächst wurde die Literatur über den Charakter und Art der prußischen territorialen Verhältnisse ausgewertet. Anschließend wurde ein Versuch unternommen, diese Verhältnisse auf dem erwähnten Territorium zu identifizieren und zu lokalisieren. Es wurden 14 prußische Felder, die sogen. Lauken (die kleinsten Siedlungs- und Territorialeinheiten) identifiziert. Die Erinnerung daran, in der Regel auch der Name, stammten aus der heidnischen Zeit und wurden in den Quellen während der Kolonisation zur Ordenszeit erwähnt. Anschließend wurden die territorialen Verhältnisse des niederen Ranges besprochen und identifiziert, die in den Quellen als „Territorium“ (Landschaft, lat. *terra, territorium*) bezeichnet werden. Es gab folgende Landschaften: Gudikus (in der Gegend von Stękiń [Stenkienen], Gotki [Gottken] und Kajny [Kainen], Gunelauken (in der Gegend von Barczewko [Alt-Wartenburg] bis Barczewo [Wartenburg], von Odryt [Odritten] und Jedzbark [Hirschberg] bis Tuławki [Tollack] und Tęguty [Tengutten]) und Berting (in der Gegend u.a. von Bartąg [Bertung], Gągławki [Ganglau]). Allenstein lag höchstwahrscheinlich innerhalb des Berting-Territoriums. Die These wurde bestätigt, dass sich die Kammerämter aus der Zeit des Deutschen Ordens auf die alten prußischen Territorien stützten. Hier ist das Beispiel des Berting-Territoriums und des Allensteiner sowie des

Wartenburger Kammeramtes. Anhand des Beispiels des „castrum Hirsberg” wurde die These aufgestellt, dass sich wenigstens in den größeren Territorien kleinere befanden, die den Burgbezirken entsprachen. Im Allgemeinen besaßen die Territorien auch ein eigenes Kultzentrum, das an ihrer Grenze lag. Das erforschte Territorium gehörte zu zwei Stämmen – die Territorien Berting und Gunelauken zu Galindien (also lag Allenstein auch in ihren Grenzen), Gudikus dagegen höchstwahrscheinlich zu Pogesanien.

Die auf ein kleines Territorium beschränkte Forschungen brachten vielversprechende Ergebnisse, sie sollten auf dem übrigen Territorium fortgesetzt werden. Sie ermöglichen, die Struktur und den Charakter der territorialen Verhältnisse von einzelnen preußischen Stämmen besser, als in der bisherigen Historiographie sowie ihr Siedlungsnetz vor der Eroberung durch den Deutschen Orden kennenzulernen.

Übersetzt von Emilia Figura-Osekowska

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie pruskich związków terytorialno-osadniczych z czasów przedkrzyżackich na terytorium środkowej Łyny, w okolicach późniejszego Olsztyna. Najpierw rozpatrzę dotychczasową literaturę na temat charakteru i rodzaju pruskich związków terytorialnych. Następnie dokonam próby ich identyfikacji na wspomnianym terytorium, łącznie z lokalizacją. Niniejsze opracowanie zostało oparte w zasadzie tylko na źródłach pisanych¹.

STAN BADAŃ NAD PRUSKIMI ZWIĄZKAMI TERYTORIALNYMI

Badania nad pruskimi związkami terytorialnymi nie są zbyt zaawansowane. Postaram się ukazać najważniejsze dotychczasowe ujęcia tej problematyki.

Szczególne osiągnięcia w tym zakresie miał polski badacz Henryk Łowmiański, który związki te przebadał na szerokim tle porównawczym dla całego obszaru bałtyjskiego. Oprócz nadrzędnych związków plemiennych wyróżnił związki drobniejsze, które nazwał włościami (nazwa stosowana na Litwie, a przejęta z Rusi), natomiast współcześnie zwano je po prusku *pulkami*; ich odpowiednikiem łacińskim był termin *territoria*. Włości były bardzo zróżnicowane pod względem obszaru (od 80 do 700 km²), a liczba ludności jednej włości sięgała około 1,5 tys. (dane z Sambii), przeciętnie zaś wynosiła tysiąc osób. W Prusach rzadziej odnotowywano natomiast związki pośrednie między włościami a plemionami, tzw. ziemie, np. Deynowe (Denowe) w Jaćwieży. Ziemie mogły obejmować kilka włości. Podstawą podziału terytorialnego Prusów były więc plemiona i włości. Te ostatnie pokrywały się w zasadzie z okręgiem grodowym; w kronice Dusburga terminy włość (*territorium*) i gród (*castrum*) było równoznaczne. Bywało jednak, że włość miała

¹ Artykuł stanowi rozszerzoną wersję referatu przedstawionego na konferencji: „650-lecie Olsztyna – zanim powstało miasto”, 25 września 2003 r. w Olsztynie.

kilka grodów². Główną funkcją włości była obronność, stąd pewna zależność między zaludnieniem a obszarem włości. Nie mogły one być zbyt słabo zaludnione, bo musiały dysponować odpowiednią załogą, z drugiej strony gród nie mógł leżeć zbyt daleko, bo nie spełniałby funkcji obronnej. Najniższymi jednostkami osadniczo-terytorialnymi były pola (po prusku *lauksy*, łacińskie *campus*, niemieckie *Feld*). Znajdujące się w nim osady tworzyły wieś należącą do jednego rodu, który mógł zajmować kilka sąsiednich pól. W obrębie pola dawała się zauważyć tendencja do zakładania osiedli jednodworczych, położonych z dala od siebie lub zwarteo przysiółka, dokoła którego, w pewnej odległości, mogły powstawać rozrzucone osiedla³. Ustalenia Łowmiańskiego miały solidne podstawy, oparte na bogatej bazie źródłowej, z wykorzystaniem materiału porównawczego z Łotwy i Litwy.

Gertrud i Heinrich Mortensenowie w zasadzie przyjęli koncepcję włości Łowmiańskiego. Uznali też, że widoczny jest związek między późniejszymi krzyżackimi komornictwami (*Kammerämter*) a wcześniejszymi pruskimi włościami. Przyznawali, że wyrażenie *pulka*, *polka* mogło być odpowiednikiem włości. Wskazali na jeszcze jedno źródłowe określenie jednostki terytorialnej u Prusów, zwanej *moter*, która stanowiła jednostkę podrzędną w stosunku do włości⁴.

Wątpliwości co do charakteru włości według koncepcji Łowmiańskiego zgłosiła Marzena Pollakówna, badająca osadnictwo Warmii. Uważała, że struktura terytorialna składała się z niewielkich okręgów, równorzędnych w stosunku do siebie, choć mogły one różnić się obszarem czy liczbą mieszkańców. Ustalenie włości na podstawie wyrażen typu *territorium* uznała za zbyt przypadkowe, a niektóre z nich znaczenia mogły nabrać dopiero w rzeczywistości krzyżackiej, natomiast w okresie plemiennym nie wyróżniały się spośród licznych pozostałych⁵. Zastrzeżenia te odnosiła do badanego obszaru Warmii.

Według Gerarda Labudy Prusy dzieliły się na dziesięć terytoriów plemiennych oraz około dwudziestu „ziem”, niektóre z nich weszły w skład związków plemiennych. Najmniejsza jednostka terytorialna nazywała się *pulka* (łac. *campus*). Większy zespół *pułk* tworzył jednostkę terytorialną wyższego rzędu, znaną pod łacińską nazwą *territorium* lub *terrula*, czyli ‘mała ziemia’, licząca tysiąc-tysiąc pięćset mieszkańców. Były one jednocześnie okręgami grodowymi. W obrębie *pulki*

² W jednej z wcześniejszych prac autor przyjmował nawet, że okręg grodowy stanowił niższą formację terytorialną niż włość, jednocześnie najniższą formację polityczną, por. H. Łowmiański, *Geografia polityczna Bałtów, Lituano-Slavica Posnaniensis*. Studia Historica, wyd. II, 1985, t. 1, s. 10.

³ H. Łowmiański, *Prusy pogańskie*, w: idem, *Prusy – Litwa – Krzyżacy*, wyd. II, Warszawa 1989, s. 62–65, 69, 82; idem, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1–2, Wilno 1931–1932; idem, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 13–347.

⁴ H. Mortensen, G. Mortensen, *Die Besiedlung des nordöstliche Ostpreussens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Bd. 1, Leipzig 1937, s. 39–53.

⁵ M. Pollakówna, *Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim*, Poznań 1953, s. 48–49.

wydzielano jednostkę osadniczo-gospodarczą, tzw. *lauks*⁶. Badacz ten zaproponował więc nieco inną niż Łowmiański strukturę terytorialną i nie do końca czytelną.

Ostrożne ujęcie tego problemu dał niemiecki badacz Reinhard Wenskus⁷. Według niego *pulki* to na ogół większe jednostki polityczno-terytorialne, w czasach krzyżackich przeważnie równoważne komornictwom. Takim mianem były jednak określane wszystkie jednostki polityczne począwszy od plemienia, a skończywszy na okręgu grodowym. Ponadto w sambijskich źródłach występowały określenia *moter*, *mutir*, które oznaczały okręg grodowy podległy większej jednostce terytorialnej. *Moter* spełniały funkcje kultowe, militarne i gospodarcze z centrum w określonym grodzie.

Odrębną od przedstawionych wyżej strukturę terytorialną zarysowała Łucja Okulicz-Kozaryn. Najwyższą organizację terytorialną stanowiła jej zdaniem „ziemia” (*terra*), w zasadzie odpowiadająca plemieniu, ale nie w tradycyjnym tego słowa znaczeniu, gdyż zbyt duża była wewnętrzna dezintegracja tych wspólnot. „Ziemie” dzieliły się na kilka lub kilkanaście tzw. małych ziem (*terrula*, *territorium*), te z kolei składały się z szeregu drobniejszych jednostek osadniczych – *lauksów* (*campus*). Według tej autorki *lauks* był jednocześnie okręgiem grodowym (mógł posiadać więcej niż jeden gród)⁸. W późniejszym czasie badaczka ta zgłosiła tezę, że powstanie *terruli* wiązało się z okresami zagrożenia Prus, na wzór *kiligund* w Estonii⁹.

Zasygnalizuję ponadto odmienną tezę Heide Wunder – zaproponowaną jakby przeciw ustaleniom Łowmiańskiego i Pollakówny – określającą źródłowe *campus* nie jako jednostkę osadniczą, ale szerzej – jako jednostkę terytorialną obejmującą obszary zarówno zasiedlone, jak i niezasiedlone¹⁰. Wymaga ona obszerniejszych porównawczych badań źródłowych, bowiem przykłady autorki nie są przekonujące¹¹.

Do tej pory nie został więc ustalony obraz związków terytorialnych u Prusów. Można jednak wskazać na cztery proponowane schematy:

- 1) plemiona – ziemie – włości (okręg grodowy) (H. Łowmiański),
- 2) plemiona i ziemie – małe ziemie (okręg grodowy) – *pulka* (G. Labuda),
- 3) plemiona i większe jednostki polityczno-terytorialne – *moter* (okręgi grodowe) (R. Wenskus),
- 4) plemiona (ziemie) – małe ziemie – *lauks* (okręg grodowy) (Ł. Okulicz-Kozaryn). Zdecydowanie można odrzucić ostatni schemat. Wątpliwe jest bowiem,

⁶ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia*, wyd. II, Gdańsk 1988, s. 54, 59, 70–71.

⁷ R. Wenskus, *Kleinverbände und Kleinräume bei den Prussen des Samlandes*, w: *Die Anfängeder Landgemeinde und ihr Wesen*, Bd. 2, Konstanz-Stuttgart 1964, s. 227–233.

⁸ Ł. Okulicz-Kozaryn, *Życie codzienne Prusów i Jaćwięgów w wiekach średnich (IX–XIII w.)*, Warszawa 1983, s. 58–61, 101–103, 211.

⁹ Ł. Okulicz-Kozaryn, *Dzieje Prusów*, Wrocław 1997, s. 269.

¹⁰ H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg (13.–16. Jahrhundert)*, Wiesbaden 1968, s. 202–203.

¹¹ Wniosek swój opiera w zasadzie na jednym przykładzie („campus silve Dosin”) – ibidem, s. 202–203.

aby *lauks* oznaczał okręg grodowy. Przyjmuje się bowiem, że *lauks* zamieszkiwało przeciętnie kilkanaście rodzin, góra kilkadziesiąt¹². Nie wydaje się więc możliwe, aby ta niewielka społeczność była w stanie zbudować, następnie utrzymać i skutecznie bronić grodu (albo nawet, w myśl tej koncepcji, kilku grodów!). Pozostałe trzy (H. Łowmiański, G. Labuda i R. Wenskus) są w tym punkcie ze sobą zbieżne, różnią się co do terminologii określenia okręgów grodowych (włość – mała ziemia – *moter*). Różna jest też u tych autorów liczba stopni związków polityczno-terytorialnych (dwa – R. Wenskus, i tak ostatecznie chyba G. Labuda, lub trzy – H. Łowmiański).

Na podstawie literatury można zatem przyjąć istnienie przynajmniej dwóch stopni związków terytorialnych: wyższożędnych – plemion i niższożędnych – różnie jednak określanych. Wreszcie jako podstawową jednostkę osadniczą przyjmuje się pole, zwane u Prusów *lauks* (łac. *campus*, niem. *Feld*). Jedynie Ł. Okulicz-Kozaryn błędnie przyjęła, że *lauksy* były jednocześnie związkami terytorialno-politycznymi. W artykule tym postaram się wykazać i zidentyfikować najpierw *lauksy*, następnie niższożędne związki terytorialne, a na końcu terytoria plemienne na obszarze środkowej Łyny (dzisiejszych okolic Olsztyna).

PRUSKIE POLE

Przypomnę, że pruskie pole (*lauks*), według dominujących dotychczas poglądów, oznaczało obszar eksploatacji gospodarczej jej mieszkańców. Była to więc podstawowa jednostka terytorialno-osadnicza, określana w dokumentach średniowiecznych łacińskim mianem *campus* lub niemieckim *Feld*. Udowodnione zostało, że określenie to w owych źródłach oznaczało przeważnie dawną jednostkę osadniczą z okresu plemiennego, aczkolwiek nie zawsze, i każdy przypadek należy rozpatrywać jednostkowo¹³. Istnienie pruskiej jednostki osadniczej można stwierdzić na podstawie:

- 1) bezpośredniej wiadomości źródłowej o polu, najczęściej w powiązaniu z nazwą miejscową;
- 2) nazwy miejscowej z członem *-lauk(s)* (choć niekiedy nazwa ta nie odnosi się do osady, a np. do nazwy jeziora, lasu);
- 3) nazwy miejscowej z członem *-feld*, o ile istnieje dodatkowa przesłanka do takiego wniosku;
- 4) danych o dawności osady, nawet bez wzmianki o polu, np. wiadomość o zasiedzeniu pruskich osadników¹⁴.

¹² Por. obliczenia H. Łowmiańskiego, *Studia nad dziejami...*, s. 83 i n.

¹³ M. Pollakówna, op. cit., s. 27 i n.; por. H. Wunder, op. cit., s. 203.

¹⁴ M. Pollakówna, op. cit., s. 43.

Postaram się zidentyfikować wszystkie pruskie pola dla obszaru późniejszych komornictw w Barczewie i w Olsztynie.

1. **Tęguty.** Wzmianka o polu dopiero z 1433 r. „in campo Tungebouth”¹⁵ ale nazwa zastana, ewidentnie pruska¹⁶, znana już w 1381 r. (*Tungebuten*)¹⁷.
2. **Tuławki.** Wieś w 1369 r. określona jako „villa Breitenveld”¹⁸, jednak kopista dokumentu dopisał w nocie „Breytenfeld alias Tollauken”. Nazwa pruska znana już wcześniej, bo w 1358: „Tollauke”¹⁹. Nazwa niemiecka stanowi oczywiście kalkę nazwy pruskiej (‘szerokie, obszerne pole’)²⁰.
3. **Gady.** Nie mamy pewności, czy chodziło o pruskie pole, gdyż w dokumencie lokacyjnym z 1369 r. występuje tylko niemiecka nazwa „Hoenveltcz, Hoenfelt”²¹. Dalej wieś określano co prawda pruską nazwą, ale od imienia wspomnianego w przywileju lokacyjnym sołtysa „Gedethen”²². Istnieje jednak przesłanka, która pozwala przyjmować, że chodziło o dawną pruską jednostkę osadniczą. Oto bowiem w przywileju zastrzeżono 4 łany dla ojca oraz braci sołtysa, tak więc lokacja nastąpiła zapewne w miejscu zamieszkanym już wcześniej przez Prusów²³.
4. **Maruny.** Nadanie „in terra Gunlawke” otrzymał między 1333 a 1342 r. (potwierdzone przywilejem z 1349 r.) Prus Merun(e) Nakie²⁴. Pole wzmiankowane w dokumencie bez nazwy, a nazwa osady pochodzi od jej lokatora²⁵.
5. **Odryty.** W 1381 r. wspomniano „campus Kirsyn prope castrum Hirsberg”, zaś w nagłówku kopii tego dokumentu zaznaczono „olim dicebatur Kyrsynen, nunc vero Waidriten”²⁶.
6. **Jedzbark.** W 1364 r. wzmiankowano „campus prope castrum Hirsberg”²⁷. Nazwa zamku stanowi niewątpliwą hybrydę prusko-niemiecką, w której pierwszy człon, pruski, już wówczas zgermanizowany, nawiązuje do znanego pola *Kirsyn*, zaś drugi, niemiecki, do wspomnianego grodu.
7. **Krupoliny.** W dokumencie lokacyjnym z 1364 r. występuje zwrot „in campo Kautyn”²⁸, kopista uzupełnił w nagłówku „Kautin alias Cropolin”²⁹.

¹⁵ *Codex diplomaticus Warmienseis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, hrsg. v. C.P. Woelky u. J.M. Saage, Mainz–Leipzig 1860–1874 (dalej: CDW), t. 4, nr 461.

¹⁶ A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987 (dalej: TPW), s. 160.

¹⁷ CDW, t. 3, nr 113.

¹⁸ CDW, t. 2, nr 430.

¹⁹ CDW, t. 2, nr 266.

²⁰ TPW, s. 154.

²¹ CDW, t. 2, nr 435.

²² TPW, s. 48–49, 59; M. Pollakówna, op. cit., s. 34.

²³ Por. M. Pollakówna, op. cit., s. 61.

²⁴ CDW, t. 2, nr 141.

²⁵ TPW, s. 97–98.

²⁶ CDW, t. 3, nr 111.

²⁷ CDW, t. 2, nr 357 i 358.

²⁸ CDW, t. 2, nr 372.

²⁹ O nazwach por. TPW, s. 67, 80.

8. **Dąbrówka Mała?** W 1331 r. wystawiono nadanie dla Prusa Naglande „in campis Gunelauken pruthenice nominatis”³⁰. Dobra były położone nad rzeczką, zwaną „frigidus Riuulus”, jeziorem „Vroch” oraz powyżej rzeki Pissy. Wśród tych nazw łatwo zidentyfikować jedynie ostatnią rzekę – Pisę, natomiast dwie pozostałe później nie były wymieniane. Można przyjąć, że wspomniana rzeczka to niewielki dopływ Pisy w okolicach Dąbrówki Małej³¹, jezioro zaś, to jedyny w tej okolicy zbiornik – dzisiejsza Dąbróweczka (Jezioro Okrągłe)³². Wkrótce dobra najprawdopodobniej podupadły; kolejnego nadania w Dąbrówce Małej dokonano w 1398 r.³³.
9. **Kajny.** W 1354 r. nadano dobra „in campo Kaynyn”³⁴. Nazwa pola, a następnie wsi niewątpliwie pruska³⁵.
10. **Godki.** Nadań dokonano w latach 1346–1355 w polu („campus”) Gudikus (*Gudekus*)³⁶. Nazwa pola pruska³⁷.
11. **Stęki.** W nadaniu z 1343 r. występuje pole („campus”) Skulpain (*Sculpain*)³⁸.
12. **Nosterpelk?** Przy granicy pola Skulpain wymieniono inne pole *Nosterpelk*³⁹, drugi człon wskazuje na jego położenie przy bagnach (*pelki* ‘błoto’). Nazwa przetrwała jako określenie lasu koło wsi Stęki – Pelk, Pelki⁴⁰. Najprawdopodobniej więc pole nie zostało już zagospodarowane.
13. **Bartążek i Bartąg.** Pierwsza wieś to dobra lokowane w 1335 r. „in Bertyn-gen”. W 1346 r. dodano, że leżały one „in terra Berting”⁴¹. Natomiast wieś czynszową Bartąg po raz pierwszy odnotowano w 1345 r.⁴². O polu w okolicach obu wsi wzmiankowano dopiero w 1353 r.: „in campo Berthingen”⁴³. Osady zwano następnie odpowiednio *Deutsche* i *Preuschze Bertying*⁴⁴.

³⁰ CDW, t. 1, nr 254. Podobnie obszar ten lokalizował V. Röhrich, *Die Kolonisation des Ermlands*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermland (dalej: WAE), Bd. 14, 1903, H. 2, s. 685. Błędnie lokalizował dobra H. Schmauch, *Besiedlung und Bevölkerung des südlichen Ermlandes*, Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimat-schutz, Bd. 30, Tl. 1, 1933, s. 143, mianowicie w okolicach Biedowa, po obu stronach Pisy.

³¹ Pewną wskazówką na obecność w tej okolicy nazw z przymiotnikiem ‘zimny’ jest dzisiejsze Zimne Bagno w Łęgajnach, położone po drugiej stronie Pisy, por. A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*, Olsztyn 1990 (dalej: TPW II), s. 182.

³² TPW II, s. 112.

³³ CDW, t. 3, nr 334. Tutaj nadano – jeszcze niewymierzony – obszar 2, 3 lub więcej łanów w granicach między Marunami, Barczewem i rzeką Pisą. Dodam, że w przywileju poprzednio nadanym wspomniano o 4 radlach. Wszystko zdaje się wskazywać na dosyć dawny upadek dóbr Naglande. Być może zniszczyły je Litwini w tym samym czasie co pobliskie Barczewko, czyli w 1354 r.

³⁴ CDW, t. 2, nr 212.

³⁵ TPW, s. 63.

³⁶ CDW, t. 2, nr 64, 226.

³⁷ TPW, s. 57.

³⁸ CDW, t. 2, nr 22.

³⁹ CDW, t. 2, nr 22.

⁴⁰ TPW II, s. 72.

⁴¹ CDW, t. 1, nr 270.

⁴² CDW, t. 2, nr 347, w dokumencie datowanym w 1363 r.

⁴³ CDW, t. II, nr 199.

⁴⁴ TPW, s. 38, 122.

14. **Gągławki i Grada.** Przywilej lokacyjny wystawiono dla Prusa Glante i innych w 1348 r. „in nemore Grandelawke”⁴⁵ czyli na las. Jednakże nazwa lasu została wymieniona z powodu osady. Można więc przyjąć, że to właśnie osadzie las zawdzięczał swoją nazwę⁴⁶. Później osadę zwano *Gandelauken*, od zniekształconego imienia Prusa Glante, co przeszło ostatecznie w polskie Gągławki⁴⁷. Pierwotny rdzeń nazwy zachował się natomiast w nazwie sąsiedniej osady Grada⁴⁸.

W sumie potwierdziłem w okolicach Barczewa i Olsztyna istnienie czternastu pól (*lauksów*) – dawnych jednostek osadniczych w okresie przedkrzyżackim⁴⁹. Trudno stwierdzić, na ile ich lista jest kompletna dla XIII w. Trzeba bowiem pamiętać, że w źródłach krzyżackich nie przechowały się zapewne wzmianki o wszystkich istniejących polach⁵⁰.

NIŻSZORZĘDNE ZWIĄZKI TERYTORIALNE – PRÓBA IDENTYFIKACJI I LOKALIZACJI

Pobieżna próba umiejscowienia w terenie wspomnianych czternastu *lauksów* pozwalała nam na wstępne wydzielenie trzech lub czterech obszarów ich występowania. Pierwszy obejmuje Stętkiny, *Nosterpelk*, Godki oraz zapewne Kajny; drugi – Bartązek, Bartąg i Gągławki z Gradą; trzeci – obszar od Marun po Tuławki oraz Barczewko, i ewentualny czwarty – z Krupolinami, Jedzbarkiem i Odrytami. W ostatnim przypadku możemy mieć do czynienia ze wspólnym związkim z poprzednim obszarem, gdyż brakuje między nimi jakichś wyraźnych pustek granicznych. Tyle z pobieżnego oglądu. Spróbujmy teraz wyróżnić te związki, interpretując wzmianki źródłowe z XIV–XV w.

1. **Ziemia Gudikus.** *Terra* lub *territorium Gudicus* (*Gudikus*) po raz pierwszy wymieniona została w 1345 r., potem wspomniano ją jeszcze wielokrotnie do 1352 r.⁵¹ Na obszarze tej ziemi leżały następujące, zlokalizowane lauksy: *Skulpain*,

⁴⁵ CDW, t. 2, nr 112.

⁴⁶ Tak też M. Pollakówna, op. cit., s. 32.

⁴⁷ Por. TPW, s. 47.

⁴⁸ TPW, s. 54.

⁴⁹ M. Pollakówna (op. cit., s. 154) podała jeszcze jeden lauks: „campus Drausken”, czyli Track, jednak nie potwierdzają tego dostępne źródła.

⁵⁰ Problem badawczy stanowi występujący w nazwach miejscowych pruski człon *-kyamis* ‘wieś’. Według niektórych badaczy również on może być wskazówką dawnego pruskiego osadnictwa, por. L. Okulicz-Kozaryn, *Dzieje Prusów...*, s. 284. Na badanym obszarze mamy kilka takich nazw: Gradki (*Grawdekayme* w 1376 r.), Pistki (*Pysekaym* 1384, *Pisdekayme* 1388), Szypry (*Schipperkaim* 1337), Redykajny (*Raynkaym* 1363) oraz Pupki (*Pupekaym* 1388), por. TPW, s. 54, 114, 123, 126, 144. Jednakże osady te często były lokowane w lesie (np. Gradki, Pistki) lub nazwa była dosyć późna (np. Szypry dopiero w XV w.), poza tym nigdzie jednak w ich dokumentach lokacyjnych nie wzmiankowano pola. Wszystko to zdaje się wskazywać, że terminu tego użyto w sensie potocznym („wieś”) i może on wskazywać tylko na obecność Prusów podczas lokacji, ale nie przedtem

⁵¹ CDW, t. 2, nr 53, 68, 108, 159, 179, 180, 186, 187.

Gudikus (od którego pochodziła nazwa ziemi) oraz zapewne *Kaynyn*. Jako osady lokowane na tej ziemi wymieniono: Jonkowo⁵², Wołowno⁵³, Cegłowo⁵⁴, Pęglity⁵⁵, Gietrzwałd⁵⁶, Wrzesinę⁵⁷, Mątki⁵⁸ oraz Szalstry⁵⁹. Wydaje się, że można wskazać jej orientacyjne granice, wspomagając się nadto układem geograficzno-przyrodniczym oraz przebiegiem akcji osadniczej (wzmianki w dokumentach o lasach⁶⁰) na południu były to lasy od jeziora Sarąg, przez Jezioro Wulpińskie, po jezioro Ukiel; na zachodzie lasy nad Pasłęką; na wschodzie lasy nad Łyną (zob. Ługwałd, Brąswałd, Bukwałd). Pewną trudność można mieć w oznaczeniu północnego zasięgu tej ziemi. Wydaje się, że stanowiły ją lasy na linii dzisiejszych wsi: Stare Kawkowo, Łomy, Bukwałd oraz Pistki. Warto zauważyć, że linia ta pokrywała się z późniejszą granicą między komornictwami w Olsztynie i Dobrym Mieście. Ponadto zwrócić uwagę na nazwę Barkweda (niem. *Bergfiede* ‘szaniec, umocnienie’) koło Kajna, wskazującą na umiejscowienie tamże grodu. Głównym jednak ośrodkiem ziemi zdaje się być lauks *Gudikus* w okolicy dzisiejszych Godek.

Na pograniczu tej ziemi oraz ziemi Berting leżało zapewne centrum kultowe ze świętym gajem, mianowicie między Tomaszkowem a Naterkami. Tutaj znajdujemy bowiem nazwy z pruskim członem *swints* ‘święty’; do dzisiaj pozostał on w nazwie jeziora Świętajno (Naterskie)⁶¹, zwanego w 1349 r. *Swyntheynen*⁶² Przy lokacji Tomaszkowa w 1363 r. wspomniano o wsi *Heiligensee*⁶³, co niewątpliwie stanowiło niemiecką kalkę pruskiej nazwy jeziora⁶⁴. Trudno jednak rozstrzygnąć, do której z tych dwóch ziem należało to miejsce.

2. Ziemia Berting. *Terra Berling* (*Bertingen*) wzmiankowana była w źródłach od 1346 po 1363 r.⁶⁵. Obejmowała następujące znane nam lauksy: *Bertyng* oraz zapewne *Grandelawke*. Stosując metodę jak wyżej, można pokusić się o wstępne określenie zajmowanego przez nią obszaru. Na północy nie mogła przekraczać lasów na linii jezior: Wulpińskie, Ukiel, powyżej których rozciągała się ziemia *Gudikus*. Na zachodzie wątpliwe, aby przekraczała Pasłękę, z kolei na południu granicę wyznaczała puszca wzdłuż jezior: Pluszne, Łańskie, Kośno. Na wschodzie ziemia

⁵² CDW, t. 2, nr 53 (1345).

⁵³ CDW, t. 2, nr 68 (1346).

⁵⁴ CDW, t. 2, nr 108 (1348).

⁵⁵ CDW, t. 2, nr 159 (1350).

⁵⁶ CDW, t. 2, nr 179 (1352).

⁵⁷ CDW, t. 2, nr 180 (1352).

⁵⁸ CDW, t. 2, nr 186 (1352).

⁵⁹ CDW, t. 2, nr 187 (1352).

⁶⁰ Por. dane zebrane przez M. Pollakównę, op. cit., s. 130–156. Dla celów porównawczych korzystano też z kopii mapy Schroettera z przełomu XVIII i XIX w. – Archiwum Państwowe w Toruniu, inw. 231, teka 715.

⁶¹ TPW II, s. 171.

⁶² CDW, t. 2, nr 127.

⁶³ CDW, t. 2, nr 347.

⁶⁴ TPW, s. 58.

⁶⁵ CDW, t. 1, nr 270 (1335), CDW, t. 2, nr 6 (1341), nr 12 (1342), nr 70 (1346) i nr 347 (1363).

sięgała na pewno lasów w okolicach Szczęsnego (*Schonewalt*), Trękus, Jeziora Klebarskiego, rzeki Kośna i jeziora Kośno. Wydaje się, że przy ustaleniu przebiegu granic między ziemiami należy korzystać z późniejszych rozgraniczeń komornictw z czasów krzyżackich⁶⁶. Warto zwrócić uwagę na zbieżność granicy północnej ziemi Gudikus z komornictwem olsztyńskim, jak też wyraźne utożsamianie w źródłach późniejszego komornictwa barczewskiego z Gunelauke, a olsztyńskiego z Berting (zob. dalej). Sugerując się więc przebiegiem późniejszej granicy między komornictwami w Olsztynie i Barczewie, można uściślić nieco przebieg wcześniejszych rozgraniczeń. Najbardziej wysuniętymi osadami należącymi do komornictwa olsztyńskiego, a tym samym zapewne wcześniej do ziemi Berting, były następujące wsie: Brąswałd, Ługwałd, Słupy, Zalbki, Wójtowo, Skajboty, Patryki, Prejłowo i Giławy. Trzeba jednak dodać, że znaczną część tego obszaru stanowiły lasy (Brąswałd, Ługwałd, Wójtowo, Skajboty, Szczęśne, Trękus, Giławy⁶⁷). Na podstawie dotychczasowych rozważań należy też przyjąć przynależność okolic późniejszego Olsztyna do ziemi Berting, tym bardziej że dowodnie do tej ziemi należały pobliskie Jaroty (1342)⁶⁸.

Najprawdopodobniej centrum polityczne ziemi stanowił lauks *Bertyng*, czyli okolice Bartągaj Bartążka. Na zachodzie, przy pograniczu, znajdowało się wspomniane centrum kultowe koło Naterek, podobne znajdowało się na pograniczu z ziemią Gunelauke. Przyjmuję tak na podstawie onomastyki. Były to okolice obecnie osuszonych dwóch małych jezior: Świętajno i Świętajnik (w 1364 r.: *Swin-tinge*⁶⁹), na wschód od jeziora Umląg, pomiędzy wsiami Mokiny i Skajboty⁷⁰, oraz okolice strumyka Świętego (w 1362: *Swyntenpen*⁷¹), niewielkiego dopływu rzeczki Kośny w okolicach wsi Skajboty. Obecnie nazwą Świętajny określa się też podmokłe łąki między Skajbotami a Patrykami⁷². Prawdopodobnie był to obszar jednego świętego gaju, rozciągającego się między Mokinami a Skajbotami. Podobnie jak poprzednio trudno jednoznacznie określić, do której ziemi należało to centrum.

3. Ziemia Gunelauke. *Terra Gunlawke* wystąpiła w dokumentach⁷³ między 1349 a 1379 r. Na jej terytorium znajdował się dowodnie lauks, zwany jak cała ziemia, rozciągający się najprawdopodobniej w okolicach Dąbrówki Małej. Na

⁶⁶ Szczególnie widoczne było to na Sambii, por. H. Łowmiański, *Geografia polityczna Bałtów*, s. 30 i n.; H. Mortensen, G. Mortensen, op. cit., s. 39.

⁶⁷ M. Pollakówna, op. cit., s. 153–156.

⁶⁸ CDW, t. 2, nr 12.

⁶⁹ CDW, t. 2, nr 361, CDW, t. 3, nr 296 (1394: *Swynteyn*).

⁷⁰ Por. M. Biolik, *Hydronimia dorzecza Pregoly z terenu Polski*, Olsztyn 1987, s. 226; TPW II, s. 171.

⁷¹ CDW, t. 2, nr 333.

⁷² Por. TPW II, s. 87.

⁷³ CDW, t. 2, nr 141 (1349); *Die Chronik Wigands von Marburg*, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 2, hrsg. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehle, Leipzig 1861, s. 520; CDW, t. 3, nr 82 (1379), *Codex diplomaticus Prussicus* (dalej: CDP), hrsg. v. J. Voigt, t. 3, Königsberg 1848, nr 134.

ziemi tej powstały również Maruny na polu bez określonej w dokumentach nazwie (również Gunelauke?). Wiadomo też, że krzyżacki gród Wartenberg (dzisiaj Barczewko) położony był na ziemi Gunelauke, o czym donosił kronikarz Wigand („Wartenberg in terram Gunelauken”)⁷⁴. Można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że również kolejne lauksy należały do tej ziemi: *Tungebouth*, *Tollauke* oraz *Hoefelt*. Leżały one bowiem w bliskim sąsiedztwie lauksu *Gunelauke*, brak było między nimi jakichś wyraźnych przestrzeni granicznych (leśnych). Te natomiast występowały na północ od wspomnianych lauksów (Pistki, Nowe Włóki, Gradki, Radosty, Stare Włóki)⁷⁵. Wreszcie w dokumencie z 1379 r. najbliższy punkt orientacyjny w stosunku do wymienionej ziemi Gunelauken wskazano okręg Jeziorany („Gebiet Seeburg”)⁷⁶. Stąd należy przyjmować, że ziemia ta stykała się bezpośrednio z okolicami tego okręgu, wspomniane lauksy musiały więc też do niej należeć. W tym samym dokumencie wspomniano ponadto okręg olsztyński i szczycieński. To kolejne ważne informacje co do zasięgu tej ziemi. Należy bowiem przyjąć, że ziemia Gunelauken obejmowała ani późniejszych okolic Szczytna, ani Olsztyna, ale bezpośrednio z nimi graniczyła. Tym samym mamy potwierdzenie położenia Olsztyna poza ziemią Gunelauke.

Spróbuję określić południowy zasięg tej ziemi. Najpierw warto wspomnieć o jeszcze jednej źródłowej informacji. Oto około połowy XIV w. zeznania przed duchowieństwem warmińskim o granicy galindzkiej składali miejscowi Prusowie. Przekazał je w następnym wieku w swojej kronice Plastwich. Prusowie owi podali, że Galindia rozciągała się od ziemi Berting (*Bertingen*) i ziemi Gunelauke (*Gunlauken*) do granic Polski, od Barcji po rzekę Narew i Jaćwież. Cała kraina leżała więc między Nadrowią, Jaćwieżą, Polską a ziemiami Berting, Gunelauke i Barcją⁷⁷. Choć z tej zapiski nie wynikała jednoznacznie przynależność ziemi Gunelauke do Galindii, to wiemy to z innych wspomnianych wyżej źródeł. Z powyższej zapiski wnosimy natomiast, że w połowie XIV w. nie znano już innych galindzkich ziem na południe od Gunelauke. Z kolei na podstawie dokumentu z 1379 r. należy przyjąć, że w skład tej ziemi nie wchodziły już okolice Szczytna. Na ziemi Gunelauke leżały natomiast także inne znane nam lauksy: *Kirsyn* i *Kautin*, a więc okolice Jedzbarka i Odryt oraz Krupolin.

Ziemia Gunelauke nie sięgała zatem na południe dalej niż do lasów w rejonie jezior Purda i Serwent oraz Giławy⁷⁸, a nawet, sugerując się przebiegiem granicy między komornictwami, tylko po Skajboty, Prejłowo i Giławy; na wschodzie zaś

⁷⁴ *Die Chronik Wigands...*, s. 520.

⁷⁵ Por. M. Pollakówna, op. cit., s. 139 i n.

⁷⁶ CDP, t. 3, nr 134.

⁷⁷ J. Plastwich, *Chronicon de vilis Episcoporum Warmiensium*, w: *Scriptores rerum Warmiensium*, t. 1, Braunschweig 1866, s. 74 i n.

⁷⁸ M. Polakówna, op. cit., s. 156.

chyba po lasy na linii Nerwika, Bartołów Wielkich, Kierzbunia, Dobraża i Starych Włók, nie przekraczając okolic Ramsowa, Wipsowa, Pról i Kiersztanowa⁷⁹. Na jej zasięg może wskazywać granica nadania w polu „prope castrum Hirsberg”, omówiona w dokumencie z 1364 r. Mianowicie sięgała ona po rzeki: *Sirwinthen* i *Ardinghenen*⁸⁰, czyli rzeczkę w pobliżu jeziora Serwent oraz rzeczkę Ordęga, łączącą jeziora Ordąg (Ardung) i Tumiańskie. O granicy zachodniej, czyli pograniczu z ziemią Berting, wspomniałem już wyżej. Z Gudikus granicę wyznaczały lasy, które dzisiaj możemy rozpoznać po nazwach następujących wsi: Ługwałd, Brąswałd, ale las ciągnął się już w okolicach Różnowa i Dąbrówki Wielkiej, przy tym ta pierwsza miejscowość znalazła się w komornictwie olsztyńskim, druga zaś w barczewskim.

KOMORNICTWA Z CZASÓW KRZYŻACKICH A ZIEMIE PRUSKIE

Na omawianym terytorium w czasach krzyżackich powstały komornictwa powiązane z biskupem lub kapitułą (ostateczny podział dokonał się między 1346 a 1348 r.)⁸¹, pobudowano też zamki jako ich siedziby. W pierwszym etapie wykorzystywano dawne umocnienia z czasów pruskich, zaś przy podziale terytorialnym na komornictwa wyraźnie nawiązywano do dawnych pruskich związków terytorialnych⁸². Były to następujące ośrodki: Wartenberg (Barczewko), znany od 1325 r.⁸³ spalony przez Litwinów w 1354 r., Bertingen (Bartązek), wymieniany w latach 1348–1350, oraz Hirsberg (Jedzbark), wzmiankowany w latach 1364–1381. Te wczesne ośrodki zostały następnie zastąpione przez nowe, potężniejsze budowle obronne powiązane z miastami – Olsztynem (1353)⁸⁴ i Barczewem (1364)⁸⁵.

W zamku Bertingen („in Bertingen -- castrum nostrum”) znajdowała się pierwotnie siedziba komornictwa, która następnie około 1353 r. została przeniesiona do Olsztyna. W 1348 r. na zamku w Bartązku⁸⁶ znajdujemy plebana Ditmara,

⁷⁹ Ibidem, s. 149 i n.

⁸⁰ CDW, t. 2, nr 357.

⁸¹ Za 1346 r. zob. min. H. Schmauch, op. cit., s. 145, por. *Szkice olsztyńskie*, red. J. Jasiński, Olsztyn 1967, s. 30, tutaj literatura; z kolei rok 1348 przyjął H. Bonk, *Geschichte der Stadt Allenstein*, Bd. 2, Tl. 1, Allenstein 1930, s. 5, 19.

⁸² Por. J. Ptak, *Wojskowość średniowiecznej Warmii*, Olsztyn 1997, s. 139 i n.

⁸³ *Chronicon terrae Prussiae von Peter von Dusburg*, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 1, Leipzig 1861 (dalej: Dusburg), p. III, c. 360: „in terra Galindie in litore fluminis Pisse edeficavit castrum Wartenbergk”.

⁸⁴ Odrzucam tezę o powstaniu strażnicy olsztyńskiej już w 1334 r., do której odwołuje się część badaczy, również ostatnio, por. J. Sikorski, *Olsztyn średniowieczny do 1466*, w: *Olsztyn 1353–2003*, Olsztyn 2003, s. 34–35; z dawnej literatury por. K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934, s. 91. Do tej sprawy szerzej zamierzam powrócić w oddzielnej publikacji. Wstępnie zauważę tylko, że owa domniemana strażnica nie została – w przeciwieństwie do pozostałych wymienionych tutaj – ani razu wzmiankowana we współczesnych źródłach, choć w tej okolicy rozwijało się przeciwieństwo osadnictwo, np. w bezpośrednim sąsiedztwie lokowano Jaroty.

⁸⁵ Por. J. Ptak, op. cit., s. 141 i n.

⁸⁶ Według J. Ptaka zamek znajdował się w Bartązku, a nie w Bartągu – ibidem, s. 144, przyp. 155. Jednak mianem *Bertinghusen* określano Bartąg – CDW, t. 2, nr 347; TPW, s. 38. Według badań powierzchniowych AZP zamek zlokalizowano na zachodnim brzegu jeziora Bartąg, a więc tak naprawdę w pewnej odległości od obu miejscowości.

tłumacza Mikołaja (zapewne dla miejscowych Prusów) oraz komornika Sanglande⁸⁷. Stąd też były wydawane przywileje lokacyjne dla okolicznych mieszkańców⁸⁸. Ośrodek podupadł zapewne po utworzeniu zamku w Olsztynie i przeniesieniu tam siedziby komornictwa⁸⁹. Komornictwo Bertingen, jak też później olsztyńskie, objęło jednak dwie ziemie pruskie – Gudikus i Berting.

Podobne losy towarzyszyły zamkowi w (Alt-)Wartenbergu (Barczewko). Wiemy, że powstał dosyć wcześnie, bowiem już w 1325 r. Przestał funkcjonować w 1354 r. Wkrótce też zamek i miasto przeniesiono do dzisiejszego Barczewa (1364). Nie mamy bezpośredniego potwierdzenia w źródłach funkcjonowania tutaj urzędu komornika i tym samym komornictwa. Niewykluczone jednak, a przyjmuje tak dotychczasowa historiografia⁹⁰, że komornikiem w Barczewku był niejaki Merun(e). Był on dworzaninem (*familiaris*) wójta pogezańskiego w Lidzbarku, następnie właśnie komornikiem. W tej roli występuje m.in. w nadaniu dóbr nad jeziorem Dadaj⁹¹. Sam odebrał też wspomniane wyżej nadanie w ziemi Gunelauke. Istnienie komornictwa zdaje się potwierdzać też identyfikacja we współczesnych źródłach ziemi Gunelauke z komornictwem barczewskim (1379).

Zamek w Jedzbarku wzmiankowany w dokumentach dosyć późno, bo przy okazji kolonizacji pobliskich obszarów w latach 136–1381⁹². Miało to związek z odbudową zniszczonych okolic po uprzednich najazdach litewskich⁹³. Zamek ten najwyraźniej jednak miał inny charakter – wyłącznie strażnicy, bez obecności tamże komornika i innych urzędów. Przykładowo: przywilej na Odryty „prope castrum Hirsberg” został wystawiony w Barczewie⁹⁴. Tak więc zamek w Jedzbarku stanowił najpewniej jedynie wysuniętą strażnicę prawdopodobnie najpierw dla zamku w Barczewku, a potem już na pewno dla zamku w Barczewie.

Nie znamy natomiast żadnej strażnicy z czasów krzyżackich dla ziemi Gudikus, być może znajdowała się takowa w Barkwedzie, o czym zdaje się poświadczać adekwatna niemiecka nazwa. Jeśli nawet istniała tutaj strażnica krzyżacka, to szybko musiała być porzucona.

Niniejsze rozważania potwierdzają związek istniejący między późniejszymi komornictwami czasów krzyżackich a wcześniejszymi pruskimi związkami terytorialnymi, zwanymi ziemiami, choć nie dotyczyło to każdej pruskiej ziemi

⁸⁷ CDW, t. 2, nr 108.

⁸⁸ CDW, t. 2, nr 108–113.

⁸⁹ J. Ptak, op. cit., s. 145 i n.

⁹⁰ A. Kolberg, *Die ältesten Kämmerer und Kammerämter in Ermland*, ZGAE, 1891, Bd. 9, s. 580; por. H. Schmach, op. cit., s. 144.

⁹¹ CDW, t. 2, nr 65 (1346).

⁹² CDW, t. 2, nr 357–358; t. 3, nr 111.

⁹³ Tak przyjmuje M. Pollakówna, op. cit., s. 109. Jednocześnie jednak autorka sugeruje, że wzmianka o zamku dotyczy okresu plemiennego (ibidem, s. 60, 109). Pogląd ten przekonująco obala J. Ptak, op. cit., s. 145.

⁹⁴ CDW, t. 3, nr 84.

(Gudikus). Nie udało się natomiast potwierdzić istnienia podziału pruskich ziem na mniejsze związki terytorialne odpowiadające okręgom grodowym, być może takim przypadkiem był „castrum Hirsberg”. Oczywiście jest to problem wymagający znacznie pogłębionych badań, choć wstępnie takie poczynił już H. Łowmiański⁹⁵.

PODZIAŁ PLEMIENNY OKOLIC OLSZTYNA

Ze źródeł wiadomo tylko o przynależności ziemi Gunelauke do Galindii. Wspominałem już wyżej, że Wigand na tej ziemi umiejscowił gród Wartenberg (Barczewo). Natomiast wcześniejszy kronikarz krzyżacki Piotr z Dusburga, donosząc o wzniesieniu tego grodu, podkreślił, że była to ziemia galindzka⁹⁶. Większość historyków od czasów M. Toeppena i H. Łowmiańskiego przyjmuje, że również ziemia Berting leżała w Galindii. Koronnym argumentem jest taki sam kontekst jej występowania we wspomnianym opisie przekazanym przez Plastwicha. Pewnych przesłanek dostarczają też układy dotyczące podziału diecezji warmińskiej, które omówił M. Toeppen⁹⁷. Obszar obu ziem włączono do biskupstwa dopiero podczas drugiego podziału diecezji z Zakonem w 1254 r., kiedy wschodnią granicę biskupstwa ustalono od okolic pola Kurki po las Krakocin (na wschód od Reszla)⁹⁸.

Brakuje natomiast informacji źródłowych o przynależności ziemi Gudikus. Według układów podziału diecezji warmińskiej z lat 1251 i 1254 ziemia ta została przyłączona do biskupstwa już w 1251 r.⁹⁹, czyli wcześniej niż ziemie Berting i Gunelauke. Wówczas przebieg wschodniej granicy biskupstwa określono bowiem następująco: od jeziora, z którego wypływa Pasłęka (Sarąg lub Pasłęckie)¹⁰⁰, do lasu dzielącego Wielką i Małą Bareję (okolice Wozławek). Nie daje to jednak jeszcze podstaw do określenia plemiennej przynależności ziemi Gudikus, wiadomo bowiem, że ostateczny podbój Pogezanii dokonał się dopiero w 1253 r.¹⁰¹, a niewykluczony był też wcześniejszy podbój części Galindii (w większości dokonany na

⁹⁵ Por. H. Łowmiański, *Studia nad dziejami...*, s. 340 i n. Zwrócił on uwagę na pokrywanie się organizacji grodowej z terytorialną, jak też określenia z kroniki Dusburga, gdzie nastąpiło utożsamienie okręgów grodowych z pruskimi okręgami terytorialnymi, por. określenia: „territorium castri”, „castrum dicti territorii”.

⁹⁶ Dusburg, p. III, c. 360.

⁹⁷ Por. M. Toeppen, *Historia Mazur, Olsztyn* 1995, s. 46, 58 i n. (wyd. niem. – Danzig 1870); H. Łowmiański, *Geografia polityczna...*, s. 18. Odmiennie manie próbował uzasadnić V. Röhrich, *Die Teilung der Diözese Ermland zwischen dem Deutschen Orden und dem ermländischen Bischofe*, ZGAE, Bd. 12, 1899, s. 220–235, bez dodatkowej argumentacji przyjął je H. Schmauch, op. cit., s. 143. Obaj przyjmowali, że wszystkie omawiane tutaj ziemie należały do Pogezanii.

⁹⁸ CDW, t. 1, nr 31. Odmiennie manie prezentował V. Röhrich (*Die Teilung...*, s. 220), który przyjmował włączenie części ziem Berting i Gunelauke już w 1251 r.

⁹⁹ Por. CDW, t. 1, nr 26; M. Toeppen, op. cit., s. 58.

¹⁰⁰ Według J. Powierskiego był to niewątpliwie wyznacznik południowego zasięgu Pogezanii, por. J. Powierski, *Prusowie. Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. 2, 1, Malbork 2001, s. 53.

¹⁰¹ Dusburg, p. III, c. 67.

przełomie 1253–1254)¹⁰². Nazwa ziemi nie wystąpiła jednak przy określeniu granic Galindii w relacji Plastwicha. Wobec tego, jeśli nie należała do ziemi Berting, można wykluczyć jej przynależność do Galindii. W czasach krzyżackich została ona co prawda włączona do komornictwa Bertingen (później olsztyńskiego) i podlegała mu, ale pierwotnie stanowiła niewątpliwie odrębną jednostkę, o czym zaświadcza wcześniejsze jej włączenie w obręb biskupstwa warmińskiego. Wobec powyższych przesłanek prawdopodobniejsza wydaje się być jej przynależność do Pogezanii. Włączenie tej ziemi do komornictwa Bertingen (olsztyńskiego) nastąpiło, być może dlatego, że była to zbyt mała jednostka, aby powstało samodzielne komornictwo, podobnie jak ziemia Berting, przy tym puszczańska i pełna jezior. Z kolei sąsiednia pogezańska ziemia Glottowia była jednostką wystarczającą na odrębne komornictwo (Dobre Miasto).

Okolice Olsztyna zamieszkiwały więc dwa plemiona. Późniejsze miasto oraz okolice na wschód (Barczewo) i południe należały do Galindii (ziemie Gunelauke i Berting), zaś obszary na północny zachód od Olsztyna należały najpewniej już do Pogezanii (ziemia Gudikus).

INNE ZWIĄZKI TERYTORIALNE NA POGRANICZU OMAWIANEGO OBSZARU

Analizując związki terytorialne okolic Olsztyna, można wskazać i inne na pograniczu już omówionych. Na północy od ziemi Gudikus leżała ziemia pogezańska określana jako Glottowia (Głotowo koło Dobrego Miasta)¹⁰³. Do niej należały okolice Garzewa i Świątek (z pewnością terytorium świętego gaju, niem. „Heyligenfelde” i „Heilgental”), Gołogóry, Swobodnej („campus Swoben”) i Kabikiejm („campus Cabicaym”)¹⁰⁴. Na wschód od tej ziemi leżała ziemia Tłokowe (Tłokowo koło Jezioran)¹⁰⁵ w ramach ziem plemienia Bartów (na tzw. Plica Barcji). Obie ziemie już w pierwszej połowie XIV w. były zarządzane przez komorników¹⁰⁶, a więc zostały przekształcone w biskupie jednostki administracyjne (później z siedzibami w Dobrym Mieście i Jezioranach).

Na południowy zachód od ziemi Berting leżała nieznamy nam z nazwy ziemia, w której jako najbardziej wysunięty w jej kierunku znajdujemy „campus Kurkosadel”¹⁰⁷. Były to okolice dzisiejszej wsi Kurki. Tam też znajdowało się centrum

¹⁰² G. Białuński, *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*, Olsztyn 1999, s. 162 i n.

¹⁰³ CDW, t. 1, nr 86b (1310 r.), nr 167 (1313), nr 185 (1318); Dusburg, p. III, c. 275 (1300).

¹⁰⁴ M. Pollakówna, op. cit., s. 138.

¹⁰⁵ CDW, t. 1, nr 186 (1318), nr 208 (1321).

¹⁰⁶ CDW, t. 1, nr 174 (1315); nr 310 (1340).

¹⁰⁷ CDW, t. 1, nr 31 (1254), CDW, t. 2, nr 10 (1341), nr 488 (1374).

kultu bogini Kurko (nad jeziorem Świątym)¹⁰⁸. Był to obszar pogranicza między Galindią a plemieniem Sasinów¹⁰⁹. Pozostałych pruskich związków terytorialnych nie udało się odnaleźć, to jednak nie znaczy, że w przyszłości, zwłaszcza w kontekście szczegółowych badań osadniczych, nie uda się zidentyfikować nazw i położenia innych pruskich związków terytorialnych w tym rejonie.

ZAKOŃCZENIE

Zidentyfikowano czternaście pruskich lauksów, o których pamięć (zwykle też nazwa) przetrwała z czasów pogańskich i zostały one odnotowane w źródłach podczas kolonizacji czasów krzyżackich. Następnie omówiono i zlokalizowano związki terytorialne niższorzędne, które w tutejszych źródłach określono mianem „ziemi” (łac. *terra, territorium*). Były to ziemie Gudikus (okolice Stękin, Godek i Kajn), Gunelauken (okolice od Barczewka, po Barczewo, od Odryt i Jedzbarka, po Tuławki i Tęguty) oraz Berting (okolice m.in. Bartąga, Gągławek). Olsztyn leżał najprawdopodobniej w obrębie ziemi Berting. Uznano za słuszne twierdzenie, że komornictwa z czasów krzyżackich były tworzone na dawnych ziemiach pruskich (pruskich jednostkach terytorialnych), tutaj przykład ziemi Berting i komornictwa olsztyńskiego oraz ziemi Gunelauke i komornictwa barczewskiego. Na przykładzie „castrum Hirsberg” (okolice Jedzbarka) postawiono hipotezę, że przynajmniej w większych ziemiach istniały mniejsze terytoria, odpowiadające okręgom grodowym. Na ogół ziemie posiadały też własne centrum kultowe położone na jej pograniczu. Badany obszar należał do dwóch plemion – ziemie Berting i Gunelauken do Galindii (a więc Olsztyn również leżał na jej obszarze), zaś ziemia Gudikus najpewniej do Pogezanii.

Niniejsze badania, ograniczone do niewielkiego obszaru, dają obiecujące efekty, powinny więc być kontynuowane na pozostałym obszarze. Pozwolą one na dokładniejsze niż w dotychczasowej historiografii poznanie struktury i charakteru związków terytorialnych poszczególnych plemion pruskich, jak też częściowo ich sieci osadniczej przed podbojem krzyżackim.

¹⁰⁸ Por. G. Białuński, *Bogini Kurko – główny kult Galindii*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1993, nr 1, s. 8.

¹⁰⁹ J. Powierski opowiadał się raczej za galindzkim położeniem okolic Kurek, por. J. Powierski, op. cit., s. 58.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

- Chronicon terrae Prussiae von Peter von Dusburg*, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 1, hrsg. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1861.
- Codex diplomaticus Prussicus*, hrsg. v. J. Voigt, t. 3, nr 134, Königsberg 1848.
- Codex diplomaticus Warmienseis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, hrsg. v. C.P. Woelky u. J.M. Saage, Mainz–Leipzig 1860–1874:
- t. 1, nr 26, 31, 86b, 167, 174, 185, 186, 208, 254, 270, 310.
 - t. 2, nr 6, 10, 12, 22, 53, 64, 65, 68, 70, 108–113, 127, 141, 159, 179, 180, 186, 187, 199, 212, 226, 266, 333, 347, 357, 358, 361, 372, 430, 435, 488.
 - t. 3, nr 82, 84, 111, 113, 134, 296.
 - t. 4, nr 461.
- Die Chronik Wigands von Marburg*, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 2, hrsg. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1861.

Opracowania

- Białuński Grzegorz, *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*, Olsztyn 1999.
- Biolik Maria, *Hydronimia dorzecza Pregoly z terenu Polski*, Olsztyn 1987.
- Biskup Marian, Labuda Gerard, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia*, wyd. II, Gdańsk 1988.
- Bonk Hugo, *Geschichte der Stadt Allenstein*, Bd. 2, Tl. 1, Allenstein 1930.
- Kasiske Karl, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934.
- A. Kolberg, *Die ältesten Kämmerer und Kammerämter in Ermland*, ZGAE, 1891, Bd. 9.
- Łowmiański Henryk, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1–2, Wilno 1931–1932.
- *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983.
 - *Prusy pogańskie*, w: idem, *Prusy – Litwa – Krzyżacy*, wyd. II, Warszawa 1989.
- Mortensen Heinrich, Mortensen Gertrud, *Die Besiedlung des nordöstliche Ostpreussens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Bd. 1, Leipzig 1937.
- Okulicz-Kozaryn Lucja, *Życie codzienne Prusów i Jaćwiegów w wiekach średnich (IX–XIII w.)*, Warszawa 1983.
- *Dzieje Prusów*, Wrocław 1997.
- Plastwich Johannis, *Chronicon de vilis Episcoporum Warmiensem*, w: *Scriptores rerum Warmiensem*, t. 1, Braunschweig 1866.
- Pollakówna Marzena, *Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim*, Poznań 1953.
- Pospiszylowa Anna, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987.
- *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*, Olsztyn 1990.
- Powierski Jan, *Prusowie. Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. 2, 1, Malbork 2001.
- Ptak Jan, *Wojskowość średniowiecznej Warmii*, Olsztyn 1997.
- Röhrich Victor, *Die Teilung der Diözese Ermland zwischen dem Deutschen Orden und dem ermländischen Bischofe*, ZGAE, Bd. 12, 1899.
- *Die Kolonisation des Ermlands*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermland, Bd. 14, 1903, H. 2.
- Schmauch Hans, *Besiedlung und Bevölkerung des südlichen Ermlandes*, Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz, Bd. 30, Tl. 1, 1933.
- Sikorski Jerzy, *Olsztyn średniowieczny do 1466*, w: *Olsztyn 1353–2003*, Olsztyn 2003.
- Szkice olsztyńskie*, red. J. Jasiński, Olsztyn 1967.
- Toeppen Max, *Historia Mazur*, Olsztyn 1995.
- Wenskus Reinhard, *Kleinverbände und Kleinräume bei den Prussen des Samlandes*, w: *Die Anfängeder Landgemeinde und ihr Wesen*, Bd. 2, Konstanz-Stuttgart 1964.
- Wunder Heide, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg (13.–16. Jahrhundert)*, Wiesbaden 1968.